

T. XXVII (2024) Z. 3 (75)
ISSN 1509-1074
10.24425/rhpp.2024.151852

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

Jadwiga Krawczyńska (1891–1975), journalist. Women's issues, life in occupied Poland during World War II and in Poland after 1945

Dziennikarka Jadwiga Krawczyńska (1891–1975). Kwestia kobieca, okupacja niemiecka podczas II wojny światowej, trudy czasu powojennego

Instytut Pileckiego — Instytut Solidarności
i Męstwa im. Witolda Pileckiego
ul. Foksal 17
PL 00-372 Warszawa
e-mail: m.dajnowicz@instytutpileckiego.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6124-9983>

**Małgorzata
DAJNOWICZ**

KEY WORDS:
20th century Polish journalist biographies,
women's issues, World War II, Poland under German
occupation, post-World War II reconstruction,
Jadwiga Krawczyńska (1891–1975)

SŁOWA KLUCZOWE:
dziennikarka, 1918–1939, kwestia kobieca,
wojna i okupacja, Polska, Polska Ludowa

Streszczenie

Jadwiga Krawczyńska była dziennikarką profesjonalnie przygotowaną do wykonywania zawodu, która odnalazła się w pracy dziennikarskiej już przed 1939 r. Zawód dziennikarki wykonywała z pasją i zaangażowaniem. W wypowiedziach prasowych czy na antenie Polskiego Radia zwracała uwagę na pola dyskryminacji kobiet, nie tylko we własnym środowisku, ale i innych grupach zawodowych, w życiu społecznym, publicznym. Bliska jej była szeroko rozumiana problematyka praw kobiet, w tym zwłaszcza prawa do pracy. Występowała nierzadko jako obrończyni praw kobiet. Tematyka, która w sposób szczególny podejmowana była przez dziennikarkę dotyczyła spraw kobiet samotnych i samotnie wychowujących dzieci.

W mniejszym stopniu tematyka kobieca była przedmiotem jej zainteresowań w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Przebieg okupacji i osobiste poglądy Krawczyńskiej w zakresie powinności kobiet i społeczeństwa w czasie wojny, zaangażowania w pracę konspiracyjną, jako obowiązku stawianego jako pierwszoplanowy powodowały, że tzw. kwestia kobieca zeszła podczas wojny i okupacji na plan dalszy.

Summary

Jadwiga Krawczyńska was a professionally trained journalist who made a name for herself as early as the 1920s. Journalism was for her a vocation: she brought to it passion and wholehearted commitment. In her articles and documentaries for the press or the Polish Radio, she exposed the discrimination against women, not only in her community and but also in other professional groups, and in social and public life as a whole. The issue of women's rights, especially the right to work, was close to her heart. So was the precarious position of single women and single mothers. A vocal defender of women's rights in the twenties and thirties, she no longer found them such a burning issue during and after the war. The realities of life in occupied Poland and involvement in the underground resistance made her revise her views and priorities. As duty came first, both for women and society at large, women's issues seemed to have receded into the background.

Jadwiga Krawczyńska urodziła się w 1891 r., zmarła w 1975 r. Ukończyła prywatne gimnazjum Janiny Tymińskiej w Warszawie¹. Zgodnie z rodzinną tradycją przygotowywana była przez rodziców do podjęcia pracy nauczycielskiej. Jednak pasja do pisania oraz zainteresowania szeroko rozumianą pracą dziennikarską spowodowały, że Krawczyńska szukała inspiracji i dalej kontaktów umożliwiających podjęcie pracy w zawodzie dziennikarki. Pisała we wspomnieniach na temat motywacji wyboru własnej drogi zawodowej i kierunkach rozwoju osobistego:

Wiedziałam, że pióro to moja dziedzina i moja siła. Znałam kilka języków, niektóre gruntownie, byłam przygotowywana, aby zmienić swój los, wyrwać się z tego nieznosnego kieratu, z tej zależności od opinii, fałszu i podejrzliwości. Gardziłam tym, co mnie otaczało. Zawód nauczycielki, który moja rodzina uważała za jedynie godny i odpowiedni dla „panny z dobrego domu” — i to tylko „ewentualność” w razie braku rozsądnej „partii małżeńskiej” — absolutnie mi nie odpowiadał. Fałszywe położenie, do którego mnie zmuszano, dręczyło mnie szczególnie. Czułam wówczas, że w dziennikarstwie znajdę swobodę i będę miała wolne, nieskrępowane ręce².

Droga do zawodowego dziennikarska prowadziła Jadwigę Krawczyńską, po ukończeniu szkoły średniej dla dziewcząt, przez kształcenie na wydziale publicystyczno-dziennikarskim w prywatnej Szkole Nauk Politycznych w Warszawie, którą to uczelnię ukończyła w 1922 r.³ W okresie tym, kształcenia w szkole i kilka lat po jej ukończeniu, podejmowała się dziennikarka, utrzymując się z własnych

¹ Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Janiny Tymińskiej mieściło się przed wojną w Warszawie przy pl. Małachowskiego 2, w czasie okupacji oficjalnie funkcjonowało jako szkoła zawodowa, mieszcząca się przy ul. Królewskiej 35. Przed drugą wojną światową w szkole uczyło się 200 uczennic. Nie przerwano edukacji podczas okupacji niemieckiej, gdyż w tym czasie wydano 70 matur — A. Ignatowicz, *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2009, s. 69.

² J. Krawczyńska, *Jak zostałam dziennikarką*, [w:] *Moja droga do dziennikarstwa. Wspomnienia dziennikarzy warszawskich z okresu międzywojennego (1918–1939)*. Przygotował do druku J. Łojek, Warszawa 1974, s. 113.

³ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Zaświadczenie o ukończeniu Szkoły Nauk Politycznych przez Jadwigę Krawczyńską.

środków finansowych, różnych prac dorywczych, marząc o zawodzie profesjonalnego dziennikarza, pracy stałej, stabilnej finansowo i dającej możliwość samorealizacji w wymarzonej branży, który by zapewnił codzienne utrzymanie. Marząc o pracy w zawodzie dziennikarki, podejmowała się różnych zajęć, pracując w tym czasie m.in. w bibliotece jako sekretarka, pomoc administracyjna, korektorka tektur. Jednocześnie starała się włączyć w życie społeczne i organizacyjne stowarzyszeń czy związków skupiających środowisko, m.in. w 1922 r. wstąpiła do Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Graficznego Prasy i Wydawnictw, do którego należała także w latach po zakończeniu drugiej wojny światowej⁴.

Jadwiga Krawczyńska była jedną z pierwszych w Polsce kobiet reporterek, co przyniosło owoc m.in. w postaci spisywania przez nią spostrzeżeń z przebiegu pracy w wydawnictwach, wspomnień poczynionych z obserwacji środowisk, w których funkcjonowała, opisów trudów codzienności środowiska dziennikarskiego. Pracę w zawodzie, stricte dziennikarską, rozpoczęła rok przed uzyskaniem zawodowych kwalifikacji, już w 1921 r. podejmując zatrudnienie w warszawskim czasopiśmie społeczno-kulturalnym „Przegląd Wieczorny”, następnie wiążąc się z innymi różnymi redakcjami czasopism, m.in. „Dziennika Porannego” oraz „Kuriera Czerwonego”. Jadwiga Krawczyńska w okresie przełomu lat dwudziestych i trzydziestych pisała także na łamach prasy dla kobiet. Była jedną z aktywnych autorek piszących w „Bluszczu”, periodyku o orientacji propolszczykowskiej, przeznaczonym dla czytelniczek głównie miejskich, zwłaszcza ze sfer inteligenckich. W swoich artykułach w prasie dla kobiet dziennikarka propagowała m.in. egalitaryzm płciowy, angażując się w dyskurs medialny nad znaczeniem równouprawnienia obu płci pod względem społecznym, prawnym ze szczególnym uwzględnieniem równości kobiet i mężczyzn na rynku pracy. Często akcentowała w swych wypowiedziach publicystycznych występującą w życiu publicznym i przestrzeni prywatnej dyskryminację kobiet, jak podawała, dość powszechną również w środowisku dziennikarskim, bądź co bądź, zdominowanym przez mężczyzn. Podkreślała, że kobiety pracujące wówczas w redakcjach czasopism, przykładowo warszawskich, ale także i wydawanych na prowincji, zajmowały się co najwyżej korektą lub tłumaczeniami tekstów z języków obcych, kierowanych do publikacji i opracowanych przez innych autorów, mężczyzn. Te zaś kobiety, które publikowały różnorodne teksty w czasopismach, często występować musiały nie pod własnym nazwiskiem, ale pod pseudonimami męskimi⁵.

Praca w zawodzie dziennikarki dawała Jadwidze Krawczyńskiej poczucie wykonywania pracy takiej samej jak mężczyźni, także poczucie samodzielności, równości z mężczyznami oraz zapewniała podstawowe warunki ekonomiczne do

⁴ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Legitymacja nr 55371 Jadwigi Krawczyńskiej, Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Graficznego Prasy i Wydawnictw, wystawiona 3.01.1953 r.

⁵ J. Krawczyńska, *Jak zostałam dziennikarką...*, s. 122.

samodzielnego życia. W odniesieniu do siebie i koleżanek podnosiła, że podejmując się pracy dziennikarskiej, „chciałyśmy po prostu i zwyczajnie uprawiać w społeczeństwie wybrany zawód, zdobyć równorzędne prawa, które pozwoliłyby na samoistne życie”⁶.

Jak pisała Jadwiga Krawczyńska we „Wspomnieniach z prasy podziemnej 1939–1944”⁷, w 1934 r. została ona usunięta z redakcji „Dziennika Porannego”, organu Związku Nauczycielstwa Polskiego, i tym samym pozbawiona stałego dochodu na utrzymanie. Znalazła się „wśród sporej wówczas gromadki usuniętych z różnych redakcji kolegów, rozproszonych i zabieganych w pogoni za byle jakim zarobkiem”. [Podnosiła dalej, że — M.D.] „środowisko dziennikarskie w Warszawie nie stanowiło grupy solidarnej i zorganizowanej, było niechętnie usiłowaniom organizatorskim, zawsze rozbite na małe grupki”⁸.

Borykając się z brakiem stałego etatu, pozostawała Jadwiga Krawczyńska do początków drugiej wojny światowej na czasowych posadach, pobierając również zasiłek dla bezrobotnych. Należy dodać, że w wymienianym „Dzienniku Porannym” pracowała Krawczyńska początkowo w sekretariacie redakcji, następnie już jako publicystka pisząca dość regularnie na łamach pisma. Ponadto w tym czasie, w latach trzydziestych, próbowała rozwijać swą aktywność polityczną w ruchu socjalistycznym, związanym z lewicowymi pilsudczykami. Przykładowo jako jedna z pierwszych kobiet wstąpiła w poczet członków Klubu Demokratycznego⁹. W 1938 r. Jadwiga Krawczyńska związała się z „Dziennikiem Powszechnym”, organem Konfederacji Pracowników Umysłowych. Po roku pracy została zwolniona, a do wybuchu drugiej wojny światowej pracowała dorywczo, współpracując także z Polskim Radiem.

Jadwiga Krawczyńska, o czym wspominało wielokrotnie w wypowiedziach publicystycznych, wypowiadała się na temat tzw. kwestii kobiecej. Podejmowała liczne inicjatywy na rzecz kobiet, wspierając w swej działalności i w pracy dziennikarskiej kobiety samotne, zwłaszcza matki, które same wychowywały dzieci. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych Jadwiga Krawczyńska zaangażowała się we współpracę z Haliną Krahelską¹⁰, w tym czasie zastępczynią Głównego Inspektora Pracy, gdzie wspólnie z nią prowadziła kampanię na rzecz organizacji i powoływania żłob-

¹ Tamże, s. 124.

¹ J. Krawczyńska, *Wspomnienia z prasy podziemnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1962, nr 1, s. 328.

¹ J. Krawczyńska, *Zapiski dziennikarki warszawskiej 1939–1947*, Warszawa 1971, s. 15.

¹ Kluby Demokratyczne — antyfaszystowska organizacja społeczno-polityczna polskiej inteligencji tworzona w latach 1937–1939 przez lewicowych pilsudczyków i bezpartyjnych lewicowców.

¹ Halina Krahelska — od 1908 r. członkini Polskiej Partii Socjalistycznej – Frakcji Rewolucyjnej, od 1912 r. członkini Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. W 1918 r. została członkinią Polskiej Organizacji Wojskowej w Odessie. Po odzyskaniu niepodległości przyjechała w 1919 r. do Polski. W latach 1919–1921 i 1927–1931 była zastępcą Głównego Inspektora Pracy, zajmując się głównie systemem ochrony pracy i opieki społecznej — zwłaszcza zaś ochroną macierzyństwa i zdrowia kobiet pracujących i pracowników młodocianych. Od 1931 r. była ekspertem do spraw pracy, reprezentując Polskę

ków i przedszkoli dla dzieci matek pracujących, zwłaszcza włókniarek, licznie pracujących w fabrykach w Łodzi. Bliskie jej były także kwestie podejmowanego przez nią systemu ochrony macierzyństwa i zdrowia kobiet pracujących oraz pracowników młodocianych, problematyki, którą Krawczyńska upowszechniała i popularyzowała, podkreślając jej znaczenie społeczne, właśnie we współpracy z wymienianą Haliną Krahelską¹¹.

Jak pisała Ewa Maj, dziennikarki w dwudziestoleciu międzywojennym, w tym Jadwiga Krawczyńska, podkreślały obecność wśród nich wysokich standardów etosu kobiecego, o czym nadmieniała Krawczyńska na łamach „Kobiety Współczesnej”. Komentując w swych wypowiedziach prasowych pracę posłanek i senatorek wybranych w tym czasie do parlamentu, wskazywała Krawczyńska na zbyt mały odsetek kobiet zajmujących wówczas eksponowane stanowiska. Pisała na łamach prasy, podkreślając również znaczenie głównych i podstawowych obowiązków kobiet, to jest patriotycznych, obywatelskich czy w zakresie obowiązku szeroko rozumianej walki za kraj:

Duszo kobiety polskiej! niegdyś kapłanko męczeńska, dziś złotem snopów chlebnych, szkarłatem jagód dojrzałych obarczona przodownico! ty, która wierzysz głęboko, czuwasz wytrwale, kochasz gorąco, walczysz mężnie, służysz wiernie, cierpisz niezłomnie, ty, któraś nadzieję w cud zmartwychwstania krzewiła nawet pod darnią mogilną, ty, która z uśmiechem pogody śmierć swoją nawet umiesz złożyć na ołtarzu wiecznie odradzającego się życia, przyjmij gałązkę bluszczu, wyrosłą w słońcu tych wierzeń i ukochań, których nie wyrzekniemy się nigdy, dojrzała w ogniu walki, która złoto twej duszy oczyściła¹².

Jadwiga Krawczyńska, jak i dziennikarki z jej pokolenia niejednokrotnie starały się wzmacniać przekaz pisany, korzystając z nowego narzędzia, czyli radia. Wypowiadała się Krawczyńska w rozgłośni Polskiego Radia o sytuacji społecznej kobiet, omawiając szeroko los matek wychowujących dzieci, odnosząc się do sytuacji społecznej rodzin, w tym tematyki trudnych warunków mieszkaniowych, w jakich funkcjonowały wówczas rodziny z małymi dziećmi. Tygodnik „Bluszcz”, z którym związana była publicystka, reklamował jej wypowiedź, zachęcając do wysłuchania: „O tych nieszczęsnych matkach w barakach mówić będzie przed mikrofonem warszawskim dnia 23 lipca, tj. w poniedziałek, o godz. 18.00 p. Jadwiga Krawczyńska”¹³.

w Międzynarodowym Biurze Pracy w Genewie. Działaczka Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Stowarzyszenia Wolnomysłlicieli Polskich i Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom.

¹ J. Krawczyńska, *Jak zostałam dziennikarką...*, s. 130.

¹ E. Maj, *Jaka jest kobieta współczesna i jaką się stanie w przyszłości? Ciągłość i zmiana: opinie, diagnozy i antycypacje w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych” 2022, nr 1 (12), s. 85, doi: 10.15290/cnisk.2022.01.12.04.

¹ Cyt. za E. Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin 2020, s. 165.

W dwudziestoleciu międzywojennym Jadwiga Krawczyńska została redaktor naczelną „Życia Kobięcego”. Periodyk skierowany do kobiet pt. „Życie Kobięce”, wydawany w latach dwudziestych przez Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, przeznaczony był dla czytelniczek ze środowisk inteligenckich, miejskich pośrednio i bezpośrednio wspierających nurt polityczny związany z Józefem Piłsudskim, określany także patriotyczno-niepodległościowym. Na jego łamach prezentowano zagadnienia różnorodne, z tematyki kultury, jak i polityki, m.in. popularyzujące literaturę kobiecą, polską i zachodnią, w tym francuską, prezentowano przykłady biogramów kobiet z życia publicznego (np. nauki), poruszano tematykę mody (w rubryce „Szydełkiem i na drutach”), a także publikowano tematykę dotyczącą tzw. spraw gospodarskich (w dziale „Nasze sprawy gospodarskie”) i zakresu szeroko rozumianego poradnictwa, kierowanego do kobiet¹⁴.

Pismo miało być kierowane do wszystkich kobiet, z różnych grup społecznych, chociaż głównymi odbiorczyniami były kobiety pracujące w miastach, w tym pochodzące ze sfer inteligenckich. Na łamach periodyku pojawiały się artykuły z zakresu spraw społecznych oraz promujące aktywność publiczną kobiet, zachęcające do podejmowania przez kobiety pracy zawodowej w różnych zawodach. Zapowiedziano, że publikowane w „Życiu Kobięcym” teksty będą zawierały doniesienia z aktualnych spraw krajowych i międzynarodowych. Czytelniczki odnaleźć tam miały wskazówki w zakresie metodyki prowadzenia gospodarstwa domowego, obowiązującej wówczas mody, zasad pielęgnowania urody¹⁵. Periodyk liczący blisko 20 stron tekstu zawierał też treści dotyczące aktualnych trendów w edukacji kobiet, a także kwestii politycznych i gospodarczych. Czytelniczki odnajdywały tam porady w zakresie nowoczesnych trendów w szeroko rozumianym rozwoju Polek, dotyczących kierunków samorealizacji kobiet w Polsce i na świecie. Szczególne miejsce na łamach periodyku zajmowały tematy oscylujące wokół szeroko rozumianych praw kobiet, zarówno w życiu publicznym, jak i rodzinnym¹⁶.

Jadwiga Krawczyńska jako redaktor naczelna periodyku „Życie Kobięce” odpowiadała za kierunki rozwoju tematyki czasopisma i dalej publikowane w periodyku treści, rzadko zaś pisała samodzielne teksty na jego łamach. W jednym z tekstów w „Życiu Kobięcym” promowała zagadnienie upowszechniające obowiązki inteligentek dotyczące udzielania wsparcia kobietom pracującym, jednocześnie samotnie wychowującym dzieci. Problematykę tę podnosiła m.in. w artykule popularyzującym powstanie w Warszawie domu dla matek pracujących i samotnie wychowujących dzieci.

¹⁴ „Życie Kobięce” 1927, nr 1, s. 1–18.

¹⁵ Paryżanka, *O sztuce ubierania się. Przyjrzyjmy się sobie*, „Życie Kobięce” 1927, nr 1, s. 9.

¹⁶ *Co dzieje się w Polsce i na świecie?*, „Życie Kobięce” 1927, nr 1, s. 11; *Pogadanki prawnicze. Prawa osobiste kobiet*, „Życie Kobięce” 1927, nr 1, s. 8–9.

W opisywanym domu — pisała Krawczyńska — samotnej matki znaleźć się miała także zagospodarowana wspólna do kobiet i ich dzieci część tzw. kulturalna z biblioteczką i czytelnią, także pralnia, suszarnia, pokój do szycia, w którym mieszkanki domu mogły za drobną opłatą wypożyczyć maszyny i wolnej chwili poszyć ubranie sobie i bliskim¹⁷.

Pismo nie funkcjonowało długo na rynku wydawniczym. W imieniu redakcji Jadwiga Krawczyńska ogłosiła w nrze 12 o zamknięciu pisma, odsyłając czytelniczki do zbliżonego pod względem poruszanej problematyki i publikowanych treści, periodyku kobiecego o piłsudczykowskiej linii ideowej — „Bluszczu”¹⁸, w którym to także Krawczyńska publikowała liczne treści na temat potrzeb zawodowych kobiet, ich aktywności społecznej, publicznej, politycznej, zachęcając tym samym czytelniczki do podejmowania samorealizacji, inicjowania aktywności w różnych przestrzeniach życia pozadomowego¹⁹. W periodyku tym, zwłaszcza w latach trzydziestych, propagowała Krawczyńska prozdrowotne praktyki, stosowane w życiu codziennym kobiet, domagając się wprowadzenia stosownych zapisów ustawowych w tym zakresie²⁰. Na łamach czasopisma „Bluszcz” publikowano wówczas tematykę bliską zainteresowaniom Jadwigi Krawczyńskiej, m.in. z zakresu propagowania podejmowania przez Polki pracy zawodowej, przybliżając nierzadko kwestie związane z prawem pracy, szeroko rozumianym ustawodawstwem, dotyczącym zatrudniania kobiet podejmujących pracę zwłaszcza w fabrykach, kobiet pochodzących z warstwy robotniczej. Ponadto w licznych doniesieniach prasowych postulowano i popularyzowano różnorodne aktywności kobiet, zarówno domowe, jak i zawodowe. Na łamach „Bluszczu” zachęcano też czytelniczki do wszelkiej aktywności politycznej, społecznej, zawodowej. Szczególne akcenty kładziono zwłaszcza na pracę zawodową kobiet, opisując przykłady nie tylko pracy robotnic, także urzędniczek, nauczycielek, a nawet parlamentarzystek²¹.

Według zapisu relacji Jadwigi Krawczyńskiej wspierała ona także organizacje, takie jak Klub Polityczny Kobiet Postępowych, gdzie bliskie jej były poglądy Justyny Budzyńskiej-Tylickiej. Kobiety skupione wokół Klubu upowszechniały wśród kobiet z własnego środowiska i innych Polek program wychowania obywatelskiego, zachęcały do korzystania z przysługujących im praw obywatelskich, praw wyborczych, jak podkreślała Krawczyńska, które nadał im Józef Piłsudski. We wstępie do

¹ J. Krawczyńska, *Dom stu kobiet. Pierwsze siedlisko dla samotnych pracownic w Warszawie*, „Życie Kobiety” 1927, nr 6, s. 10.

¹ Redakcja, „Życie Kobiety” 1927, nr 12, s. 17.

¹ E. Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet...*, s. 164, 170–171, 233.

¹ Tamże, s. 260.

¹ J. Chwastyk-Kowalczyk, „Bluszcz” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, Kielce 2003, s. 74 i n.; zob. N. Gorzkiewicz, *Czasopismo „Bluszcz” a aktywność zawodowa kobiet w latach 1926–1928*, [w:] *Kobiety dwudziestolecie 1918–1939*, red. R. Sioma, Toruń 2018, s. 82–85.

„Pamiętnika klubu politycznego kobiet postępowych” Jadwiga Krawczyńska odnosiła się do spuścizny ideowej jaką przejął Polityczny Klub Postępowy w zakresie podstawowych dążeń kobiet do równouprawnienia obywatelskiego. Podnosiła, jako współautorka wstępu do Pamiętnika Klubu Politycznego Kobiet Postępowych, że

radosny fakt równouprawnienia dał kobietom polskim podstawę do korzystania z szerszych horyzontów, możliwość zdobywania placówek dla nich wcześniej niedostępnych. Równocześnie jednak równouprawnienie nałożyło na kobiety ciężary nowych obowiązków i odpowiedzialności. Nie ulega wątpliwości, że realizacja równouprawnienia kobiet wniesie do ogólnego dorobku nowe siły twórcze, które nie pozostaną bez wpływu na bieg życia społecznego, politycznego i gospodarczego.[...] W tym duchu działa Klub Polityczny Kobiet Postępowych, tworząc ognisko ideologii, urabiając je pod względem politycznym i społecznym, utrzymując łączność świata kobiecego w kraju i za granicą²².

Współpracowała Jadwiga Krawczyńska również ze środowiskiem kobiet skupionych wokół Oddziału Polskiego Międzynarodowej Ligi na rzecz Pokoju i Wolności²³.

Po wybuchu drugiej wojny światowej, w 1939 r. Jadwiga Krawczyńska podjęła pracę konspiracyjną w redakcji biuletynu „Dziennik Radiowy”. We „Wspomnieniach z prasy podziemnej 1939–1944” pisała o licznych w tym czasie konspiracyjnych spotkaniach środowiska dziennikarskiego, organizowanych m.in. w kawiarni Bliklego na Nowym Świecie w Warszawie. Szczególne akcenty w niniejszych wspomnieniach położyła dziennikarka na problematykę związaną z kulisami wydawania i upowszechniania „Dziennika Radiowego”, redagowanego z przeznaczeniem do wykorzystania przede wszystkim przez dowództwo wojskowe Związku Walki Zbrojnej, Armii Krajowej i Delegatury Rządu na Kraj²⁴.

Znaczenie wydawania prasy w Warszawie podczas okupacji, od września 1939 r., uzasadniała Krawczyńska, podając skrupulatne zestawienia wydawnictw, wykazy redakcji, opisy nakładów poszczególnych pism wydawanych w pierwszych miesiącach drugiej wojny światowej. Wśród czasopism wymienianych przez publicystkę znalazły się „Gazeta Wspólna”, wydawana na papierze tzw. gazetowym w postaci jednostronnej ulotki z nadrukiem „Wydanie bezpłatne”, a także „Goniec

¹ Komitet Redakcyjny: dr J. Budzyńska-Tylicka, T. Męczkowska, S. Bujak-Boguska, J. Krawczyńska, M. Kiernikowa, *Przedmowa* [w:] *Na straży praw kobiety. Pamiętnik Klubu Politycznego Kobiet Postępowych 1919–1950*, oprac. S. Bujak-Boguska, Warszawa 1930, s. 1–2.

¹ Międzynarodowa Liga Kobiet na rzecz Pokoju i Wolności (ang. Women's International League for Peace and Freedom) — międzynarodowa organizacja powstała w 1915 r. w Hadze podczas Międzynarodowego Kongresu Kobiet. Jej siedziba znajduje się w Genewie. Organizacja ma charakter pacyfistyczny. Jej celem jest zjednoczenie kobiet w walce o likwidację politycznych, społecznych i psychologicznych przyczyn wybuchu wojen oraz o utrzymanie pokoju. W okresie międzywojennym ze strony Polski z organizacją współpracował Klub Polityczny Kobiet Postępowych.

¹ J. Krawczyńska, *Wspomnienia z prasy podziemnej...*, s. 8–13.

Warszawski”, „Kurier Poranny”, „Czas”, „Wieczór Warszawski”, „Ekspress”, „Warszawski Dziennik Narodowy”. Podnosiła J. Krawczyńska, że „praca redaktorów, administratorów i korektorów, a także drukarzy, była wówczas wzorcowa, mimo bardzo trudnych warunków, poczynając od informacji i politycznych ustaleń — do lokalowych i zaopatrzeniowych włącznie”²⁵. Przekonywała jednocześnie, przywołując niniejsze zestawienia, o konieczności podjęcia dalszych ustaleń badawczych nad znaczeniem prasy polskiej w tym okresie, a szczególnie nad obliczem i skutkami tzw. akcji wydawniczo-prasowej we wrześniu i październiku 1939 r.²⁶

Jadwiga Krawczyńska była autorką m.in. *Zapisków dziennikarki warszawskiej 1939–1947*, w których to opisała swoje wspomnienia z czasów konspiracyjnej pracy w redakcjach prasy, w okresie okupacji hitlerowskiej w Warszawie, w tym działań powstańczych na Mokotowie oraz doświadczeń z pierwszych lat odbudowy stolicy. Podczas drugiej wojny światowej zorganizowała biblioteczkę dla rannych i chorych w warszawskim Szpitalu Elżbietanek i w sąsiadujących ze szpitalem domach oraz w tzw. szpitalu polowym w Warszawie, położonym przy ul. Malczewskiego²⁷. Ponadto Jadwiga Krawczyńska angażowała się wówczas w organizację dożywiania osób cywilnych, zaopatrując potrzebujących w podstawową żywność, dostarczając potrzebującym mąkę, miód, pomidory i inne warzywa, chleb, który pozyskiwano z wojskowej piekarni²⁸.

Szeroko rozumiana aktywność Jadwigi Krawczyńskiej przynosiła owoce w nawiązywaniu nowych kontaktów, współpracy w zakresie podejmowanych przez nią inicjatyw społecznych, dobroczynności, różnorodnej i wielopłaszczyznowej pomocy dla licznych potrzebujących podczas okupacji w Warszawie.

Jadwiga Krawczyńska dużo zaangażowania poświęcała pracy dziennikarskiej w redakcjach prasy konspiracyjnej. Była członkinią organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet. Uważała, że kobiety podczas działań wojennych powinny, w różnych własnych aktywnościach i różnorodnych formach, włączać się w obronę kraju. Na plan dalszy schodziły kwestie równouprawnienia, które często podejmowała przed 1939 r. Postawa Krawczyńskiej jako zaangażowanej w działania wojenne uwidaczniała się w postaci jej konspiracyjnej pracy dziennikarskiej oraz wyrażanych poglądach, m.in. w opublikowanej broszurze na temat upowszechniania obowiązku kobiet w zakresie ich włączenia się w obronę granic Polski²⁹.

¹ J. Krawczyńska, *Na przełomie września i października 1939 roku: notatka o „Gazecie Wspólnej” (od 27–29 września) i wydawnictwach dzienników warszawskich (od 30 września do 9 października) po okupację hitlerowską*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, t. 8, nr 3, s. 345.

¹ Tamże, s. 347.

¹ J. Krawczyńska, *Zapiski dziennikarki...*, s. 188

¹ Tamże, s. 191.

¹ J. Krawczyńska, *Strzeżemy granic Polski*, wyd. przez organizację w 1939 r.

W pracy pt. *Trzy trudne lata odbudowy 1945–1947* odwoływała się do jej pracy w „Kurierze Codziennym”, organie Stronnictwa Demokratycznego, gdzie od 1945 r. po przyjeździe z Krakowa redagowała rubryki poświęcone sprawom społecznym i krajowym, odpowiadając również za wątki przedrukowywane z innych czasopism. Ponadto powierzono Krawczyńskiej podczas pracy w „Kurierze” czynności redakcyjno-techniczne i związane z drukiem³⁰. Od 1945 r. próbowała aktywnie angażować się w prace Związku Dziennikarzy Polskich, biorąc czynny udział także w licznych spotkaniach środowiska, uczestniczyła w zjazdach krajowych, również jako formalna członkini związku³¹. Na łamach „Kuriera Codziennego” próbowała także propagować problematykę związaną z przebiegiem wydarzeń okupacji hitlerowskiej w Warszawie w powiązaniu z tematyką różnych odsłon przebiegu odbudowy stolicy³². Podczas pracy w niniejszym periodyku otrzymała propozycję zawodową przejścia w 1946 r. do Socjalistycznej Agencji Prasowej, propozycję przyjęła i do 1948 r. zajmowała się tam m.in. formułowaniem i wysyłaniem tzw. depesz zagranicznych³³. Jak pisała, praca w SAP była trudna, ale wysiłki włożone w pracę w agencji jako „wyniki uporczywej, codziennej pracy”, były owocne, wielostronne i po prostu nadspodziewanie duże. Zaczynaliśmy — pisała — od niczego, budowaliśmy zręby prasy, popełniając wiele błędów z powodu braku możliwości i środków oraz powodu niedostatków młodej kadry, którą trzeba było dopiero wykształcić i przygotować. W nieprawdopodobnie trudnych warunkach, lecz z radością i optymizmem wchodziliśmy do pustych, zrujnowanych domów, mówiąc sobie „tu będzie nowa nasza redakcja”³⁴.

Jadwiga Krawczyńska powołała wówczas również czytelnię i bibliotekę, które cieszyły się zainteresowaniem licznych czytelników, mieszkańców Warszawy. Wypożyczalnia z czytelnią funkcjonowały pod nazwą Czytelni u Przyjaciół, która z kolei podlegać miała Polskiemu Związkowi Księgarzy³⁵.

Po drugiej wojnie światowej Jadwiga Krawczyńska angażowała się w upowszechnianie i wręcz promowanie społecznego znaczenia pracy dziennikarskiej, publikując różnego rodzaju zestawienia statystyczne dotyczące czasopiśmiennictwa i autorów publikacji prasowych oraz sporządzała bibliografię z zakresu historii prasy. Próbowła zaraz po 1945 r., wzorem aktywności z lat przedwojennych, angażować się

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, J Krawczyńska, *Trzy trudne lata odbudowy*, msn, s. 9–14.

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Ogólnopolski Związek Dziennikarzy, Warszawa – Gdańsk, 14–16 grudnia 1945 r. Karta uczestnictwa.

¹ Tamże, s. 14 i n.

¹ J. Krawczyńska, *Trzy trudne lata 1945–1947*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, t. 10, nr 3, s. 403 i n.

¹ J. Krawczyńska, *Trzy trudne lata...*, s. 409.

¹ J. Krawczyńska, *Zapiski dziennikarki...*, s. 137.

w propagowanie szeroko rozumianej tematyki równości kobiet z mężczyznami nie tylko w zawodzie dziennikarzy, ale także w innych sferach życia publicznego i politycznego. Zaproszona przez przewodniczącą Zarządu Głównego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet Irenę Jadwigę Sztachelską, została najprawdopodobniej już w 1945 r. członkinią tej organizacji, jedyne wówczas oficjalnego ruchu kobiecego w Polsce. Od 1947 r. wstąpiła do Zarządu Głównego Ligi Kobiet. Po kilku latach, w 1950 r. złożyła jednak rezygnację, którą to przyjęła sama przewodnicząca Ligi — Jadwiga Sztachelska³⁶. Utrzymywała okolicznościowe kontakty z Zarządem Głównym Ligi Kobiet, była zapraszana na uroczystości organizowane w Lidze, obchody świąt państwowych, święto kobiet 8 marca³⁷.

Angażowała się wówczas Krawczyńska w liczne inicjatywy społeczne, integrujące środowisko dziennikarzy, była też członkinią organizacji skupiających środowiska dziennikarzy, literatów, wydawców, przykładem Związek Zawodowy Dziennikarzy, wymieniana Socjalistyczna Agencja Prasowa, Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich, Związek Zawodowy Pracowników Przemysłu Graficznego Prasy i Wydawnictw, Polski Klub Literacki, Polski Czerwony Krzyż³⁸.

Jednocześnie pracując zawodowo spisywała swoje „Wspomnienia z lat okupacji”, które starała się wydać już na początku lat 60. Jednak ze względu na poruszane w nich treści ruchu konspiracyjnego odmówiono ich wydania. W odmowie Wiesław Myśliwski, kierownik Redakcji Literatury Współczesnej Ludowej Spółdzielni Wydawniczej, podnosił, że przedłożone do opublikowania szkice dziennikarskie „nie spełniają wymogu reportażu literackiego, wobec czego nie mieszczą się w profilu wydawniczym”³⁹. Za wartościowe uznał „Wspomnienia z prasy podziemnej 1939–1944” już w 1960 r. Zenon Kmiecik, który złożył zamówienie na artykuł Krawczyńskiej, zakwalifikowany później do druku w „Roczniku Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, t. 1, 1962⁴⁰.

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Legitymacja członka Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet, Krawczyńska Jadwiga, Warszawa, ul. Raszyńska 3 m. 13, Zarząd Główny SOLK, 30 maja 1947; Przewodnicząca dr I. Sztachelska, Sekretarz S. Zawadecka, Zarząd Główny Ligi Kobiet, Do Ob. Redaktor Krawczyńskiej Jadwigi, Warszawa 31 marca 1950 r.

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Przewodnicząca Alicja Musiałowa, Zaproszenie kierowane do Jadwigi Krawczyńskiej na posiedzenie Krajowego Komitetu 50-lecia Międzynarodowego Dnia Kobiet, Warszawa, dnia 17 września 1959 r.

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Legitymacje członkostwa Jadwigi Krawczyńskiej.

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Pismo Wiesława Myśliwskiego kierownika Redakcji Literatury Współczesnej kierowane do Jadwigi Krawczyńskiej, Warszawa 27 września 1966 r.

¹ Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Zamówiony artykuł J. Krawczyńskiej pt. „*Wspomnienia z prasy podziemnej 1939–1944*” otrzymałem Z. Kmiecik, Warszawa dn. 6 grudnia 1960 (rkps).

Okres rzeczywistości dziennikarskiej po 1945 r., często formowania od podstaw nowych składów redakcyjnych, powstawania nowych periodyków, zagospodarowywania siedzib na potrzeby funkcjonowania czasopism i redakcji, był niezwykle trudny. Dziennikarze, często bez stałego dochodu, musieli pracować także właśnie z powodów ekonomicznych w wielu redakcjach, przemieszczając się z miejsca na miejsce, podejmując się również, w celu pozyskania środków na podstawowe utrzymanie często prac dorywczych, poniżej uzyskanych przed wojną kwalifikacji i przygotowania zawodowego⁴¹.

Dziennikarki piszące w prasie adresowanej nie tylko do kobiet, aktywność dziennikarską i publicystyczną oraz społeczną rozwijające już przed 1939 r., w pewnym zakresie kontynuowały ją po 1945 r., w okresie nowej rzeczywistości powojennej. Trauma wojenna była obecna w ich twórczości dziennikarskiej i zaangażowaniu publicystycznym, kierunkach aktywności pisarskiej, której nadrzędnym celem było niejako opowiedzenie o osobistych doświadczeniach z lat drugiej wojny światowej, w tym czasu okupacji niemieckiej. Tematyka ta przejawiała się zarówno w przekazie prasowym, jak i innych dokumentach o osobistym charakterze wspomnieniowym, kierowanych np. następnie do opublikowania, w związku z ogłaszanymi przez władze Polski powojennej konkursach. Takim przykładem dziennikarki była Jadwiga Krawczyńska, autorka m.in. *Zapisków dziennikarki warszawskiej 1939–1947*, w których to opisała swoje wspomnienia z czasów jej konspiracyjnej pracy w prasie w okresie okupacji w Warszawie i działań powstańczych na Mokotowie oraz doświadczeń z pierwszych lat odbudowy stolicy.

Jadwiga Krawczyńska była dziennikarką profesjonalnie przygotowaną do wykonywania zawodu, która odnalazła się w pracy dziennikarskiej już przed 1939 r. Zawód dziennikarki wykonywała z pasją i zaangażowaniem. W wypowiedziach prasowych czy na antenie Polskiego Radia zwracała uwagę na pola dyskryminacji kobiet nie tylko we własnym środowisku, ale i innych grupach zawodowych, w życiu społecznym, publicznym. Bliska jej była szeroko rozumiana problematyka praw kobiet, w tym zwłaszcza prawa do pracy. Występowała nierzadko jako obrończyni praw kobiet. Tematyka, która w sposób szczególny podejmowana była przez dziennikarkę, dotyczyła spraw kobiet samotnych i samotnie wychowujących dzieci.

W mniejszym stopniu tematyka kobieca była przedmiotem jej zainteresowań w czasie drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu. Przebieg okupacji i osobiste poglądy Krawczyńskiej w zakresie powinności kobiet i społeczeństwa w czasie wojny, zaangażowania w pracę konspiracyjną jako obowiązku stawianego jako pierwszoplanowy powodowały, że tzw. kwestia kobieca zeszła podczas wojny i okupacji na plan dalszy. Kobiece ruch po 1945 r., oficjalny, uzależniony od partii, rozwijający się pod auspicjami Ligi Kobiet, nie przekonały Jadwigi Krawczyńskiej. Wprawdzie

⁴¹ M. Radgowski, *Związek monogamiczny*, [w:] *Z historii PRL. Dziennikarze*, oprac. J. Waglewski, Warszawa 2003, s. 140.

wstąpiła do organizacji, jednak po paru latach się wycofała, nie chcąc się identyfikować z ówczesnym kobiecym ruchem organizacyjnym.

W okresie PRL-u, spisując wspomnienia, wracała pamięcią do czasów drugiej wojny światowej i okupacji, skupiała się także, jako wierna dziennikarstwu, na pracy w pewnym zakresie naukowej, sporządzając analizy czasopiśmiennictwa, spisy bibliograficzne redaktorów, czasopism, upowszechniając znaczenie w społeczeństwie dorobku polskiego dziennikarstwa pierwszej dekady XX w.

Bibliografia

Źródła

- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, J. Krawczyńska, Trzy trudne lata odbudowy, msn, s. 9–14.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Zaświadczenie o ukończeniu Szkoły Nauk Politycznych przez Jadwigę Krawczyńską.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Legitymacja nr 55371 Jadwigi Krawczyńskiej, Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Graficznego Prasy i Wydawnictw, wystawiona 3.01.1953 r.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Legitymacja członka Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet, Krawczyńska Jadwiga, Warszawa, ul. Raszyńska 3 m. 13, Zarząd Główny SOLK, 30 maja 1947; Przewodnicząca dr I. Sztachelska, Sekretarz S. Zawadecka, Zarząd Główny Ligi Kobiet, Do Ob. Redaktor Krawczyńskiej Jadwigi, Warszawa 31 marca 1950 r.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Przewodnicząca Alicja Musiałowa, Zaproszenie kierowane do Jadwigi Krawczyńskiej na posiedzenie Krajowego Komitetu 50-lecia Międzynarodowego Dnia Kobiet, Warszawa, dnia 17 września 1959 r.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Legitymacje członkostwa Jadwigi Krawczyńskiej.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Pismo Wiesława Myśliwskiego kierownika Redakcji Literatury Współczesnej kierowane do Jadwigi Krawczyńskiej, Warszawa 27 września 1966 r.
- Biblioteka Publiczna im. Zygmunta Łazarskiego w Dzielnicy Mokotów m.st. Warszawy, Archiwum Dziennikarzy Polskich, Zamówiony artykuł J. Krawczyńskiej pt. „Wspomnienia z prasy podziemnej 1939–1944” otrzymałem Z. Kmiecik, Warszawa dn. 6 grudnia 1960 (rkps).

Opracowania

- Chwastyk-Kowalczyk J., *„Bluszcz” w latach 1918–1939. Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, Kielce 2003.
- Co dzieje się w Polsce i na świecie?, „Życie Kobiety” 1927, nr 1.
- Gorzkiewicz N., *Czasopismo „Bluszcz” a aktywność zawodowa kobiet w latach 1926–1928*, [w:] *Kobiety dwudziestolecie 1918–1939*, red. R. Sioma, Toruń 2018.
- Ignatowicz A., *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2009.
- Komitet Redakcyjny: dr J. Budzyńska-Tylicka, T. Męczkowska, S. Bujak-Boguska, J. Krawczyńska, M. Kiernikowa, *Przedmowa* [w:] *Na straży praw kobiety. Pamiętnik Klubu Politycznego Kobiet Postępowych 1919–1950*, oprac. S. Bujak-Boguska, Warszawa 1930.
- Krawczyńska J., *Dom stu kobiet. Pierwsze siedlisko dla samotnych pracownic w Warszawie*, „Życie Kobiety” 1927, nr 6, s. 10.
- Krawczyńska J., *Jak zostałam dziennikarką*, [w:] *Moja droga do dziennikarstwa. Wspomnienia dziennikarzy warszawskich z okresu międzywojennego (1918–1939)*. Przygotował do druku J. Łojek, Warszawa 1974.
- Krawczyńska J., *Na przełomie września i października 1939 roku: notatka o „Gazecie Wspólnej” (od 27–29 września) i wydawnictwach dzienników warszawskich (od 30 września do 9 października) po okupację hitlerowską*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, t. 8, nr 3.
- Krawczyńska J., *Strzeżemy granic Polski*, wyd. przez organizację w 1939 r.
- Krawczyńska J., *Trzy trudne lata 1945–1947*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, t. 10, nr 3.
- Krawczyńska J., *Wspomnienia z prasy podziemnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1962, nr 1.
- Krawczyńska J., *Zapiski dziennikarki warszawskiej 1939–1947*, Warszawa 1971.
- Maj E., *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, Lublin 2020.
- Maj E., *Jaka jest kobieta współczesna i jaką się stanie w przyszłości? Ciągłość i zmiana: opinie, diagnozy i antycypacje w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych” 2022, nr 1 (12), doi: 10.15290/cnisk.2022.01.12.04.
- Paryżanka, *O sztuce ubierania się. Przyjrzyjmy się sobie*, „Życie Kobiety” 1927, nr 1.
- Pogadanki prawnicze. Prawa osobiste kobiet*, „Życie Kobiety” 1927, nr 1.
- Radgowski M., *Związek monogamiczny*, [w:] *Z historii PRL. Dziennikarze*, oprac. J. Wałęwski, Warszawa 2003.
- Redakcja, „Życie Kobiety” 1927, nr 12.
- „Życie Kobiety” 1927, nr 1.